

Privatna lektira:

Latinski jezik:

5. razred: Božić Ljubica: M. Tullius Cicero: *Oratio in Catilinam secunda*; Kogoj Verena: M. Tullius Cicero: *Oratio in Catilinam tertia*; Belović Mario: Cicero: *In Verrem IV*; Berkeš Eva: Cicero: *Pro P. Sestio*; Gomboš Klara: Cicero: *De optimo genere oratorum*; Šimunić Zvonimir: Cicero: *Pro rege Deiotaro*; Torbar Stjepan: *De imperio Cn. Pompei*

6. razred: Adam Krešimir: Ovidius, *Fast.* I 176-288; Danić Miodrag: Ovidius, *Epist. ex Ponto* II 1; Gotlib Natalija: Ovidius, *Met.* IV 55-166; Jadro Branimir: Cicero: *De senectute* 1-5; Ječmen Jaroslav: Ovidius, *Met.* I 163-243, *Fast.* II 533-566; Martekini Petar: Ovidius, *Fast.* I 63-175; Stefanović Nevenka: Ovidius, *Met.* V 402-571; Šoten Branko: Ovidius, *Fast.* III 523-656; Vilček Miroslav: Ovidius, *Met.* I 1-75

7. razred: nije sačuvan popis

8. razred: samo dio popisa: Bohaček Nenad: Tacit, *Agrikola*, 1-5; Hafner Dagmar: Horacije, *Poslanica Pizonima*

Grčki jezik:

5. razred: Hribar Ivan: Tukididov *Peloponeski rat*, *Strašan svršetak u kamenolomima*; Torbar Stjepan: Iz Sv. Pisma, *Jakovljevi sinovi dolaze u Egipat i Mudraci s Istoka*

6. razred: Alaupović Petar: *Odiseja VI*; Brajković Nevenka: *Ilijada XVIII*; Egri Elvira, *Ilijada XXII*; Kaufman Ema: *Ilijada III*; Prašek Vladislav: *Ilijada XX*; Pavlin Sonja: *Odiseja XIX*.

7. razred: Ferić Višnja: Demostenov III *Olintski govor*; Golner Nada: Demostenov *Govor o miru*; Ivišić Radovan: Demostenov *Govor o viencu* 1-95

8. razred: Šafar Zorka: Sofoklo, *Edip na Kolonu*, II čin; Štambuk Juraj: Sofoklo, *Antigona*, I čin; Bajer Vera: Sofoklov *Ajant*; Usmijani Alma: Platonov *Protagora* (1-30)

Literatura:

Izvještaj Kr. gornjogradske velike gimnazije u Zagrebu za školsku godinu 1886./1887. Zagreb. 1886.

Izvještaj Kr. gornjogradske velike gimnazije u Zagrebu za školsku godinu 1909./1910. Zagreb. 1910.

Izvještaj Državne prve klasične gimnazije u Zagrebu za školsku godinu 1930./1931. Zagreb. 1932.

Zmajlović Zvonimir. 1957. Nastavni plan i program Klasične gimnazije i njegov razvoj u 350 godina. *Zbornik naučnih i književno-umjetničkih priloga bivših đaka i profesora zagrebačke Klasične gimnazije o 350-godišnjem jubileju*. 99 – 127.

Andrea Luetić

Terencija

Portret Ciceronove supruge
– rimske matrone

Uvod

Kada bi bilo moguće detaljno opisati život obične rimske žene, njezina bi biografija dala sliku općenitih uvjeta u kojima je Rimljanica živjela u antičko doba. Nažalost, takav je opis nemoguće detaljno razraditi. Budući da u sačuvanim antičkim djelima nedostaju informacije koje bi pomogle rekonstrukciji biografije slavne rimske žene koje su živjele u to doba, na primjer Rimljanke plemenita roda, slavne rimske matrone, žene ili majke Rimljana koji su obnašali najveće državne dužnosti, nerealno je očekivati da postoje informacije pogodne za uvid u život obične žene od rođenja do smrti, bilo da je slobodna žena, oslobođena robinja ili robinja.¹ Razlog što ne postoje izvori u kojima nalazimo odgovore na ova pitanja je to što Rimljani nisu pridavali važnost životu žene kojeg god staleža ona bila, zato što su smatrali da nitko ne bi bio zainteresiran čitati o tome. Svaka je žena živjela u dubokoj sjeni koju joj je nametnula djelomično okolina, a djelomično ona sama sebi. Smatralo se nedoličnim uzdizati ženine vrline jer su njezine nadarenosti i sposobnosti mogle pronaći mjesto samo unutar kuće. Iako nitko osim najbližih rođaka nije smio znati ništa o njezinim vrijednostima i zaslugama, a članovi su obitelji bili jedini koji su smjeli govoriti drugima o njoj, postoje primjeri muškaraca koji su uzdizali vrline običnih žena dopuštajući da svijet o njima čuje.²

Svetonije u svom djelu *De vita Caesarum* spominje nadgrobni govor koji je Gaj Julije Cezar održao u čast svoje tete Julije. U tom govoru uzdiže njezino slavno porijeklo: „*Amatae meae Iuliae maternum genus ab regibus ortum, paternum cum diis immortalibus coniunctum est. Nam ab Anco Marcio sunt Marcii Reges, quo nomine fuit mater; a Venere Iulii, cuius gentis familia est nostra. Est ergo in genere et sanctitas regum, qui plurimum inter homines pollent, et caerimonia deorum, quorum ipsi in potestate sunt rege.*“³ („Rod moje tete nastao je od kraljeva s majčine strane i od besmrtnih bogova s očeve strane. Naime, od Anka Marcija potječu kraljevi Marciji a tog je imena bila majka, a od Venere Julijevci, čijeg je roda bila naša obitelj. Da-

¹ Usp. Fraschetti, A. (prev. Linda Lappin): *Roman Women*, Chicago, The University of Chicago Press, 2001., str. 2.

² Usp. isto: str. 2.

³ Trankvil, G. S.: *De vita Caesarum: Divus Iulius*, 6., preuzeto s: <http://www.thelatinlibrary.com/suetonius/suet.caesar.html#6>, 13. 09. 2011.

kle, u /našoj/ krvi je nepovredivost kraljeva koji su bili najmoćniji među ljudima i svetost bogova, u čijoj su moći bili i sami kraljevi.“)

Druge su žene postale slavne zato što su ih slavili njihovi ljubavnici, povjesničari ili pjesnici koji su im posvetili elegije.

Slika br. 1: Rimljanka iz perioda Republike (oko 50. g. pr. Kr.).⁴

Jedan od tipova rimske žene bila je *vilica*, supruga upravitelja seoskih robova (*vilicus*). *Vilica* je sa svojim suprugom obavljala poslove vezane uz vođenje imanja čiji je vlasnik često bio odsutan. Gotovo uvijek robinje ili u najboljem slučaju oslobođene robinje, *vilicae* su bile izabirane od svog gospodara i udavane za upravitelja koji je isto bio rob, neovisno o tome jesu li to htjele.⁵

Katon Stariji u svom djelu *De agricultura*, u prvoj polovici drugog stoljeća prije Krista, opisuje dužnosti koje je *vilica* obavljala u sklopu radnog dana: *Vilicae quae sunt officia curato faciat; si eam tibi dederit dominus uxorem, esto contentus; ea te metuat facito; ne nimium luxuriosa siet; vicinas aliasque mulieres quam minimum utatur neve domum neve ad sese recipiat; ad coenam ne quo eat neve ambulatrix siet;*

*rem divinam ni faciat neve mandet qui pro ea faciat iniussu domini aut dominae: scito dominum pro tota familia rem divinam facere. Munda siet: villam conversam mundeque habeat; focum purum circumversum cotidie, priusquam cubitum eat, habeat. Kal., Idibus, Nonis, festus dies cum erit, coronam in focum indat, per eosdemque dies lari familiari pro copia supplicet. Cibum tibi et familiae curet uti coctum habeat...*⁶ (Pobrine se da čini one stvari koje su dužnosti upraviteljici; ako ti je gospodar da za ženu, budi zadovoljan; pobrine se da te se ona boji; neka ne bude previše raskošna; neka nikada ne prima k sebi ili u kuću susjede i druge žene i neka se što manje s njima druži; neka ne prisustvuje večeri, ali i neka ne bude besposlena; neka ne obavlja božansku službu i ne zapovijeda da je netko izvrši umjesto nje bez zapovijedi gospodara ili gospodarice. Znaj da gospodar obavlja božansku službu za cijelu obitelj. Neka bude uredna i neka cijelu kuću drži čistom; svaki dan prije nego što ode spavati, neka sa svih strana očisti ognjište. Na Kalende, Ide i None neka na ognjište stavi vijenac i neka se moli bogovima zaštitnicima obitelji za obilje. Neka se pobrine da hrana za tebe i obitelj bude skuhana...)

Pojedinosti koje Katon navodi odnose se na dužnosti koje je seoska robinja obavljala svakodnevno, ali nikako ne daju uvid u tijek njezina života. To je bio život u kojem je podređenost staleža bila udružena s podređenosti spola.

Kornelija, kći Scipiona Afričkog koji je pobijedio Hanibala, primjer je rimske žene, različite od upraviteljice. Poznata je između ostalog kao prva među neovi-

⁴ <http://www.flickr.com/photos/mharrsch/1246393/>, 09. 09. 2011.

⁵ Usp. Fraschetti, A.

⁶ Katon: *De agricultura*, 143, preuzeto s: <http://www.thelatinlibrary.com/cato/cato.agri.html>, 17. 08. 2011.

snim ženama u Rimu. Udala se za Tiberija Kornelija Grakha i među njenim su sinovima slavni reformatori Tiberije i Gaj Grakho. Kornelija je preuzela nadzor nad obrazovanjem svojih šest sinova (iako je to inače bila zadaća *pater familiasa*) i pronašla im najbolje grčke učitelje.⁸ Bila je prva žena u Rimu za koju je poznato da je imala književni salon u kojem su se okupljali pjesnici, filozofi i političari.⁹

Od perioda republike do carskog doba položaj se žena poboljšavao. Ne samo da su pojedini zakoni poput onih o skrbništvu postali popustljiviji, već se dogodila značajna promjena u muškom stavu prema braku. U novom moralnom ozračju koje je prevagnulo nakon 1. st. pr. Kr., prijateljstvo i složnost u braku postale su veoma cijenjene vrijednosti. Novi je moral izmijenio način na koji su se muševci ponašali prema svojim ženama i od tog trenutka su se žene poštivale i bile tretirane kao prijatelji. Supruga i „majka obitelji“ nije više bila ona kojoj je uloga bila samo rađati djecu, već je kao i muškarčevi prijatelji bila dostojna njegova poštovanja.

1. 1. Uvijek u vlasti muškarca

Rimljani su vjerovali da se sve žene bez obzira na položaj i dob mogu okarakterizirati određenim osobinama: nikakva pamet, slab karakter i opća nesposobnost urođena ženskom spolu.¹⁰ Ciceron o tome suptilno daje naznake u svom filozofskom djelu *De amicitia* (44. g. pr. Kr.): *Alios autem dicere aiunt multo etiam inhumanus (quem locum breviter paulo ante perstrinxi) praesidii adiumentique causa, non benevolentiae neque caritatis, amicitias esse expetendas; itaque, ut quisque minimum firmitatis haberet minimumque virium, ita amicitias appetere maxime; ex eo fieri ut mulierculae magis amicitiarum praesidia quaerant quam viri et inopes quam opulenti et calamitosi quam ii qui putentur beati.*¹¹ (Kažu da neki pak govore još više neljudski (to sam pretresao već ranije) da prijateljstvo treba željeti zbog zaštite i pomoći, a ne zbog dobrohotnosti i ljubavi; onda, da što netko ima manje snage i čvrstoće, to više teži prijateljstvu: kao, iz toga slijedi da ženice više traže zaštitu prijateljstva nego muševci, jadnici više nego jaki, nevoljnici više nego oni koji se smatraju blaženima.)

Slika br. 2: Kornelija odbija Ptolomejevu krunu.⁷

⁷ Nakon što je Korneliji umro suprug, odlučila je ostati udovica, te je odbila prosidbu egipatskog kralja Ptolomeja VIII. Fiskona; slika preuzeta s: http://en.wikipedia.org/wiki/File:Laurent_de_la_La_Hyre_001.jpg, 04. 10. 2011.

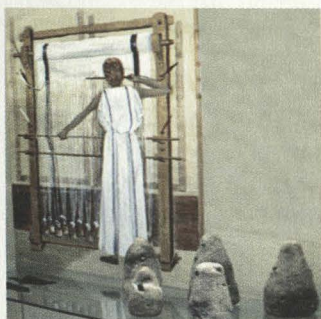
⁸ Usp. Rodgers, N.: *Life in Ancient Rome: People and Places*, London, Hermes House, 2005., str. 220.

⁹ Usp. isto, str. 220.

¹⁰ Usp. Fraschetti, A.

¹¹ Ciceron, M. T.: *De amicitia*, 46, preuzeto s: <http://www.thelatinlibrary.com/cicero/amic.shtml>, 02. 09. 2011.

Jedan od razloga takva uvjerenja bila je i činjenica da su se žene smatrale nedoraslima najvišoj provjeri rimske vrline, a to je bila vojna služba.¹² Ove neosporne i posvuda prihvaćene slabosti bile su temelj svih odnosa (uključujući pravne) koje je Rimljanka uspostavljala s vanjskim svijetom. Kada bi se rodio sin, bio je običaj da otac podigne dijete sa zemlje kao znak prihvaćanja i priznanja, a kada bi se rodila kći, jedva da bi zapovjedio da se dijete nahrani umjesto da se ostavi izloženo dok ne umre.¹³ Mogućnost da su neke obitelji možda dopuštale da ženska djeca umru od izloženosti nužno je povezana uz društveni položaj tih obitelji, ali nije sigurno koliko se često to događalo. To je vjerojatno bio običaj u siromašnim, te u seoskim obiteljima gdje žene nisu mogle puno doprinijeti radu u poljima. U bogatim obiteljima bilo drugačije zato što su djevojčice mogla postati sredstvo za unosne i razborite bračne pothvate.

Slika br. 3: Rimljanka koja prede.¹⁴

Od trenutka rođenja žena je bila u apsolutnoj vlasti i pod neupitnim pravilima svog oca. Očinska moć određivala je sve odnose unutar obitelji i bila je temelj na kojem je bilo izgrađeno rimsko društvo. Žena se odgajala u kući da postane dobra supruga i dobivala je naobrazbu sukladnu toj svrsi. Učila je kako izvršavati kućanske poslove, na primjer tkanje vune. Vrlo je rijetko, čak i u višim staležima dobivala široko obrazovanje kakvo su imali sinovi predodređeni za političku karijeru. Oni su prvenstveno bili obučavani u retoričkim vještinama kako bi postali javni govornici.

Kći nije dugo ostajala u očevom domu. Između dvanaeste i četrnaeste godine morala se udati i prijeći iz prevlasti jednog u prevlast drugog muškarca. Ako se brak sklapao *cum manu*, muž je dobivao potpunu prevlast nad ženom. Ukoliko bi on umro, bio je običaj da ona ostane s njegovim najbližim rođakom s očeve strane. Ako se brak sklapao *sine manu*, žena je ostajala pod nadzorom svog oca iako joj se status promijenio od *puella* na *uxor*. Kada bi umro otac žene čiji je brak bio sklopljen *sine manu*, žena je mogla postati samostalna, ali je u tom slučaju bilo nužno da ima skrbnika koji bi bio izabran ili među članovima očeve obitelji ili od strane suca.¹⁵ Za razliku od žena u Grčkoj, Rimljanke su mogle biti nasljednice i također nasljedstvo prenijeti na svoju djecu, štoviše, pod vodstvom skrbnika bilo im je dopušteno upravljati financijama i vlasništvom. Iako je žena mogla nasljeđivati očev imetak, morao ju je zastupati muškarac jer ona sama u Rimu nije imala pravni status. Vrsta braka bila je uvjetovana nasljedstvom. Ženino nasljedstvo ponajviše se svodilo

¹² Usp. Rodgers, N.

¹³ Usp. Fraschetti, A.

¹⁴ http://www.vroma.org/images/mcmanus_images/weaving.jpg, 04. 09. 2011.

¹⁵ Usp. Fraschetti, A.

na njezin miraz. U višim je staležima miraz bio pozamašniji, primjerice, Terencija je donijela Ciceronu miraz od četrismo tisuća sestercija, što je odgovaralo imovinskom pragu za vitezove u konjaničkom staležu.¹⁶ Ukoliko bi došlo do razvoda, miraz koji je bio prepušten muškarčevoj upravi vratio bi se ženi. Ova je činjenica prouzrokovala ozbiljne probleme Ciceronu kada se razvodio od Terencije.

Svrha braka na svim društvenim razinama bila je stvaranje djece; u nižim su staležima djeca pomagala ostalim članovima obitelji u izvršavanju svakodnevnih poslova, a u višim je cilj uvijek bio osigurati mnogobrojne potomke. Što se te svrhe tiče, ženina je uloga bila presudna. Ugled rimske matrone nije ovisio samo o njezinu skromnom, ali strogom karakteru, već o broju djece koju je imala. Kad žene nisu mogle imati djecu, muževi su se nerijetko od njih rastajali.¹⁷

1.2. „Samostalna žena“

Najpovoljniji položaj koji je mogla imati Rimljanka koja je pripadala visokom staležu bio je *vidua* - žena bez muškarca. Pojam *vidua* obuhvaćao je udovicu, razvedenu ženu, pa čak i mladu djevojku koja je kao jedino dijete postala „majka obitelji“ nakon što joj je otac umro. Iako je *vidua* bila samostalna, bio joj je potreban skrbnik koji joj je pomagao upravljati obiteljskim posjedom i financijama. Skrbnik je najčešće bio najbliži rođak s očeve strane pa je imao i osobni interes u brizi da materijalna dobra ostanu unutar obitelji. Ponekad bi i obiteljski prijatelj bio imenovan skrbnikom. S vremenom su i zakon i običaji smanjili ulogu i ovlasti skrbnika iako je još uvijek bio potreban zbog ženine „nemoći“ i „nesposobnosti“.¹⁸

Kako su stoljeća rimske povijesti prolazila, položaj se žene poboljšavao iako se s feminističkoga stajališta rimska žena nikada nije emancipirala u potpunosti.¹⁹ Na temelju raznih izvora (zakoni, poezija, književna djela) mogu se donijeti različiti zaključci o položaju žene u Rimu. Pravni su povjesničari pokazali da je žena bila u potpunoj ovlasti muškarca, ali i da se njezin status ipak postupno poboljšavao prema djelomičnoj samostalnosti. Zakoni su bili toliko ekstremni da, u slučaju da je suprug trudne žene umro, ona više nije imala pravo na svoje nerođeno dijete; ono je već pripadalo rođacima pokojnoga supruga.²⁰ Nadalje, žene su bile isključene iz politike i s mjesta gdje se vodio politički život. Nije bilo dopušteno da budu viđene na *Forumu* ili da govore u svoju obranu kao što su pokušale 197. g. pr. Kr. kada su se rimske matrone okupile na *Forumu* da bi se žalile na Opijev zakon.²¹

Kad bi se na temelju književnih djela (koja uključuju elegije i ostale kratke napomene u drugim književnim vrstama koje se odnose na žene) uspoređivao položaj

¹⁶ Usp. isto: str. 5.

¹⁷ Usp. isto: str. 5.

¹⁸ Usp. isto: str. 8.

¹⁹ Usp. isto: str. 8.

²⁰ Usp. isto: str. 9.

²¹ Opijev zakon je bio izglasen 215. g. pr. Kr., a svrha mu je bila ograničavanje prava žena na nasljedstvo nakon što je uslijed rata s Kartagom i poraza od Hanibala poginulo mnogo Rimljana. Pod pritiskom žena i njihovih demonstracija zakon je ukinut 195. g. pr. Kr.

Rimljanke u odnosu na Grkinju (v. gore), vidjelo bi se da su Rimljanke bile relativno neovisne.²² Bilo je pokušaja da se ta veća neovisnost Rimljanki poveže s utjecajem etruščanske kulture koja je uzdizala i poštivala ženu. Ovaj je utjecaj u velikoj mjeri nedvojbeno postojao; u Etruriji su osobna imena bila oblikovana i od majčina i od očeva imena dok se u Rimu uzimalo samo ime oca.²³ U vrijeme republike, Rimljani su obično imali tri imena: *praenomen* (pravo ime), *nomen gentile* (koje je označavalo rod, *gens*) i *cognomen* (prezime) i bio je običaj da kći uz svoje prvo ime ima i *nomen gentile* svoga oca, na primjer Aula Kornelija, koja se poslije zvala samo ovim posljednjim imenom.²⁴

1. 3. Položaj žena u razdoblju u kojem je živjela Terencija

Terencija je bila slobodna žena koja je imala status rimske građanke. Bila je rođena u bogatstvu i moći u periodu kada je Republika bila relativno sigurna u dominaciji nad Mediteranom, iako su se unutarnji problemi pojačavali. Položaj Rima u svijetu utjecao je i na život Rimljanki. To je bilo doba udovica koje su svoje sinove gurale u politiku, sestara koje su pomagale svoju braću, supruga čiji su miraz i diplomatske vještine gradili karijeru njihovih muževa bez poteškoća i kćeri čija su bračna očekivanja bila to veća što su njihovi očevi imali više političkih postignuća. One su mogle utjecati na očevu odluku te su tako bile posrednici između njege i suprugove obitelji.²⁵

Žene su, kao i muškarci, bile dio društvenopolitičke hijerarhije. Za vrijeme kasne Republike nisu formalno pripadale staležu u kojima su bili njihovi očevi i braća, ali su ljudi znali je li žena kći viteza ili senatora, je li patricijskog roda i kakav je položaj njezin muža. Žene koje su pripadale višem društvenom sloju trudile su se kroz odjeću i nakit pokazati koliko su imućni njihovi očevi ili muževi.²⁶ U to vrijeme senatori nisu imali kuću samo u Rimu, već i po nekoliko imanja u različitim dijelovima Italije. Supruge i kćeri sudjelovale su u njihovu načinu života, prateći ga onako kako je pojedino razdoblje nalagalo.

2. Terencija – mlada supruga

Terencija je bila kći iz roda Terencijevih, no nadimak njezina oca nije poznat, ukoliko ga je uopće imao.²⁷ Terenciji se pojavljuju u službenim spisima od rata s Hanibalom, ali najvažniji je bio senatorski ogranak Terencija Varona. Najpoznatiji iz ovog ogranka bio je Marko Terencije Varon, Ciceronov prijatelj, pa je moguće da je on bio veza između Cicerona i Terencije.

Terencija je imala polusestru koja je bila Vestalka i ime joj je bilo Fabija. To bi moglo značiti da se Terencijina majka udala dva puta i prvi put rodila patriciju prvu kćer Fabiju, a u braku s plebejcem (možda je bio plemenita roda) drugu kćer Terenciju.²⁸ Moguće je da je bilo i obratno jer ne znamo koja je kći bila starija. Identitet Terencijine majke nije poznat. Očeva rana smrt objašnjava nedostatak informacija o njemu i silno bogatstvo koje je Terencija posjedovala jer je ona vjerojatno bila njegova jedina nasljednica.

73. g. pr. Kr. Fabija je bila optužena za nemoral s Katilinom. Ciceron je 63. g. pr. Kr. u svoja slavna četiri govora *In Catilinam* uspio napasti Katilinu, bez uvlačenja Fabije u optužbu, iako su svi ostali vjerovali da je kriva. Taj događaj spominje Salustije u svom djelu *Bellum Catilinae*, u kojem detaljno opisuje događaje vezane uz Katilininu urotu 63. g. pr. Kr.: *Iam primum adulescens Catilina multa nefanda stupra fecerat, cum virgine nobili, cum sacerdote Vestae, alia huiusce modi contra ius fasque.*²⁹ (Već kao mladić Katilina je bio počinio mnoge bezbožne bludi s plemenitom djevicom, i to Vestinom svećenicom, a i druga takva nedolična i protuzakonita djela.)

Ciceron u svojim pismima ne spominje Fabiju ni kao dio šire obitelji koju bi pozvao na neki značajan obiteljski događaj, ni bilo na koji drugi način. Vjerojatno si nije smio dozvoliti ništa što bi mu bilo koji Rimljanin mogao zamjeriti. Budući da je kao konzul obnašao najvišu rimsku čast, svojim postupcima i primjerom morao je to i opravdavati, a tome sigurno nije išlo u prilog druženje sa svećenicom, optuženom za kršenje djevičanskog zavjeta božici, upravo s najvećim neprijateljem Republike, kojeg je on sam uklonio. Terencija je 58. g. pr. Kr. trebala pomoć i pronašla je utočište u Vestinom hramu, no ne zna se je li joj pritom pomogla polusestra (ako je bila živa) ili druge svećenice.³⁰ Utočište je bilo potrebno njoj, djeci i ukućanima zato što su za vrijeme Ciceronova progonstva njegovi neprijatelji, predvođeni Klodijem Pulherom, plijenili i palili imovinu i dobra koja je on posjedovao. Vjerojatno je vjerovala da će nepovredivost Vestalki zaštititi nju i njezine najbliže. Kći je Tulija vjerojatno živjela sa svojim suprugom Pizonom. Većina se kućnog osoblja sigurno razbježala, i to vjerojatno po kućama koje su pripadale Terencijinu mirazu, te su stoga još uvijek bile netaknute, jer je ta imovina zakonom bila zaštićena od uništavanja i pljenidbe.³¹ Ne zna se je li Terencija provela kod Vestalki čitav period Ciceronove odsutnosti, a moguće je da je dio vremena provela kod kćeri.

2.1. Vjenčanje

Terencija je vjerojatno imala osamnaest godina kada se udala za Cicerona. Zanimljivo je da je to relativno kasna dob u odnosu na godine u kojima se većina Rimljanke udavala (v. gore). Ne postoje naznake je li joj to bio prvi brak. Uvriježeno

²² Usp. Fraschetti, A.

²³ Usp. isto, str. 10.

²⁴ Musić, A.: *Nacrt grčkih i rimskih starina*, Zagreb, Nakladni odjel Hrvatske državne tiskare, 1942., str. 151.

²⁵ Usp. Treggiari, S.: *Terentia, Tullia and Publia: The Women of Cicero's Family*, Taylor & Francis e & n Library, 2007., str. 2.

²⁶ Usp. isto, str. 6.

²⁷ Usp. isto, str. 30.

²⁸ Usp. isto, str. 30.

²⁹ Krisp, G. S.: *Bellum Catilinae*, 15.1., preuzeto s: <http://www.thelatinlibrary.com/sall.1.html#15,25.08.2011>.

³⁰ Usp. Treggiari, S.: *nav. dj.*, str. 31.

³¹ Usp. isto, str. 61.

Slika br. 4: Detaljni prikaz vjenčanog para na sarkofagu.³²

je mišljenje da su se oženili u periodu između 80. i 76. g. pr. Kr. Jedini dokaz u prilog tome dolazi od onoga što se zna o Ciceronovom starijem djetetu, kćeri Tuliji. Iako nije pouzdano, smatra se da se Tulija udala u prosincu 63. g. pr. Kr. i tada je imala barem dvanaest godina, a to znači da je morala biti rođena barem 75. g. pr. Kr. Budući da je rođena 5. augusta, ipak bi bilo logičnije da se brak sklopio barem 76. g. pr. Kr, a prema mišljenju nekih, čak i 77. g. pr. Kr. Moguće je da se Tulija rodila i ranije, te stoga mnogi brak datiraju u 79. ili 80. g. pr. Kr.³³ Kada su se rastali, Terencija je imala oko pedeset dvije godine. Ceremonija vjenčanja bila je uobičajena: tradicionalna vjenčanica s ve-

lom boje plamena, zaključivanje ugovora o mirazu, davanje desne ruke jednoga drugomu kao znak ispreplitanja sudbina, gozba u mladenkinu domu, paljenje baklji koje su gosti priređivali mladenki i službeno primanje mladenke u mladoženjinu kuću gdje je bila predstavljena vatrom i vodom kao simbolima pripadanja novom domu. Naposlijetku bi uzvanici podigli mladenku preko kućnog praga da se ne bi spotakla o njega jer je to bio loš predznak.³⁴ Nakon što bi mladoženja pružio mladenki vodu u i vatru, pratilja (*pronuba*) bi je odvela do bračne postelje gdje bi joj muž skinuo ogrtač i počeo razvezivati *nodus herculeus* na pojasu, a potom bi se, kako su nalagali pristožnost i običaj, svi pomoćnici diskretno i brzo udaljili.³⁵ U ceremoniju je bilo uključeno i konzumiranje braka koje je zasigurno bilo veliki događaj za Terenciju iako je bila odgajana da je njezin jedini zadatak u braku rađanje djece. Dan nakon vjenčanja, mlada bi žena kao matrona dočekivala rođake koji bi joj donosili darove i kućnim bogovima prinosili prvu žrtvu.³⁶

U svojoj kasnijoj korespondenciji (58. g. pr. Kr., u vrijeme progonstva) sa svojom suprugom, Ciceron pokazuje stanovitu privrženost, po čemu se može zaključiti da to nije bio samo brak iz interesa: *Quod si nos ad aliquam alicuius commodi aliquando recuperandi spem fortuna reservavit, minus est erratum a nobis; si haec mala fixa sunt, ego vero te quam primum, mea vita, cupio videre et in tuo complexu emori, quoniam neque di, quos tu castissime coluisti, neque homines, quibus ego semper servivi, nobis gratiam rettulerunt... Tu quod me hortaris, ut animo sim magno et spem habeam recuperandae salutis, id velim sit eiusmodi, ut recte sperare possimus. Nunc miser quando tuas iam litteras accipiam? Quis ad me perferet?... Quod reliquum est, sustenta te, mea Terentia, ut potes. Honestissime viximus, floruimus: non viti-*

³² http://www.vroma.org/~bmcmanus/clothing_images.html, 04. 09. 2011.

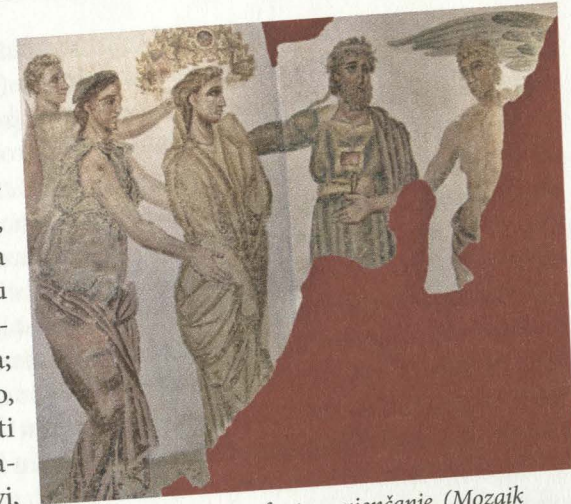
³³ Usp. Treggiari, S.: *nav. dj.*, str. 27.

³⁴ Usp. isto, str. 31.

³⁵ Usp. Carcopino, J.: *Rim u razdoblju najvišeg uspona Carstva*, Zagreb, Naprijed, 1981., str. 90.

³⁶ Musić, A.

*um nostrum, sed virtus nostra nos affligit; peccatum est nullum, nisi quod non una animam cum ornamentis amisimus; sed, si hoc fuit liberis nostris gratius, nos vivere, cetera, quamquam ferenda non sunt, feramus.*³⁷ (Jer ako je sudbina za mene sačuvala bilo kakvu nadu da će se ikad popraviti ovo stanje, moja je pogreška tim manja; a ako su ove nepravde za stalno, ja uistinu čim prije želim vidjeti tebe, moj živote, i u tvom zagrljaju umrijeti, budući da niti bogovi, koje si najčasnije štovala, niti ljudi kojima sam uvijek bio na usluzi, nama nisu vratili zahvalnost...

Slika br. 5: Belerofontovo vjenčanje. (Mozaik mladenke i Belerofonta potječe iz takozvane „Kuće nimfi“ koja se nalazi u Nabeulu, u Tunisu.)³⁷

Želio bih da se ostvari ono što me bodriš: da budem hrabar i da imam nadu u izbavljenje iz ovog položaja, kako se ispravno možemo nadati. Kada ću jadan sada primiti tvoja pisma? Tko će ih meni donijeti?... Izdrži ono što je preostalo, moja Terencijo, kako možeš. Najpoštenije smo živjeli i bili ugledni: nije nas naša mana uništila, već naša vrlina; nisam počinio nikakav grijeh osim ako zajedno s odlikovanjima nisam izgubio i dušu; ali ako je našoj djeci bilo draže da živim, podnijet ćemo i ostale stvari premda ih nije lako podnijeti.)

Terencija je vjerojatno Ciceronu donijela miraz od 400 000 sestercija. Tolika svota novca se može povezati s njegovim ulaženjem u politiku, jer mu je odmah mogla omogućiti prijelaz u viteški stalež, podoban za daljnje napredovanje u političkoj karijeri. U razdoblju republike postojale su dvije osnovne društvene skupine: gornji, bogataški sloj i siromašni *plebs* (puk). Međutim, i taj gornji sloj nije bio jedinstven, jer su ga sačinjavala dva staleža: *nobilitas* (plemstvo) i *ordo equester* (viteški stalež). Plemstvo se sastojalo od starih patricijskih porodica i obogaćenog dijela plebejaca, uglavnom onih koji su vršili neku višu magistraturu. Te su funkcije s vremenom postale nasljedne u pojedinim porodicama, a kako su magistrati nakon isteka godine dana dolazili u Senat, nastao je senatorski stalež. Ova socijalna skupina bila je tradicionalno vezana uz poljoprivredu, jedino zanimanje koje je porimskim shvaćanjima bilo dostajno interesa pravog plemića. Drugi stalež, vitezovi, nazvan *ordo equester* (po tome što su zbog imovinskog cenzusa služili u vojsci

³⁷ http://www.vroma.org/images/mcmanus_images/bellerophonwedding.jpg, 04. 09. 2011.

³⁸ Ciceron, M. T.: *Ad familiares*, 14. 4. 1, 5, preuzeto s: <http://www.thelatinlibrary.com/cicero/fam14.shtml#4>, 26. 08. 2011.

kao konjanici), bio je sastavljen od trgovaca, bankara, zakupnika poreza i carina, poduzetnika i bogatih pojedinaca iz municipija (tj. gradova u Italiji, pa i izvan nje, s određenim stupnjem unutrašnje autonomije, koju su im Rimljani ostavili ili im to pravo dodijelili prigodom osnivanja). Nasuprot spomenutim staležima stajao je osiromašeni plebs, koji je, budući da nije mogao na drugi način osigurati svoju egzistenciju, nagrnulo u Rim i tu živio od milosti bogataša, kojima je zapravo prodavao svoje glasove, dolazeći često i pod utjecaj raznih demagoga, koji su toj sirotinji obećavali besplatne podjele žita i druge koristi.³⁹

U vrijeme svog vjenčanja Ciceron još uvijek nije dobio nasljedstvo od oca niti naknadu od odvjetničke prakse, tako da je unosan brak bio ključan. Zašto je sklopljen ovaj brak? Terencijine su veze bile pouzdane i čvrste, a bogatstvo veoma privlačno, no svejedno ne treba isključiti činjenicu da je njihova veza bila i emotivne prirode.⁴⁰ Najbolje što joj je mogao ponuditi u braku bio je njegov talent i obećavajuća karijera.

2. 2. Mater familias

Ciceron je zastupao konvencionalne rimske ideje da se kućanstvo treba voditi razumno i da treba njegovati disciplinu. On i Terencija bili su primjer uzorna ponašanja i života u čistoći i redu. Obično su majke, svekrve, sestre, tetke i pouzdane sluškinje podučavale mlade supruge u održavanju i vođenju domaćinstva. Biti dobra kućanica bila je najvažnija zadaća, a ujedno i odgovornost rimske supruge. Na taj je način ona čuvala muževljevo vlasništvo. Iako je bilo dobro da se supruga bavi svim vrstama kućanskih poslova, nije sigurno je li ih Terencija (a i druge žene koje su pripadale visokom staležu u to doba) osobno radila. Vjerojatnije je ona kao gospodarica kuće samo raspoređivala određene poslove robovima i slugama.⁴¹ U staro je doba ropstvo u Rimu imalo patrijarhalni karakter, što znači da je rob živio u porodici svojega gospodara, radio s ostalim članovima, pa se stoga ni njegov položaj nije bitno razlikovao od onoga drugih članova obitelji, podređenih vlasti *pater familiasa*. U doba klasičnog ropstva, rob je bio pravno sveden na položaj objekta – na stvar. Vlast gospodara sadržavala je puna ovlaštenja nad životom i smrti. Robom se moglo postati po rođenju od majke ropkinje, zarobljavanjem od neprijatelja, a u nekim je slučajevima slobodan čovjek mogao postati rob po kazni. Ropstvo je prestajalo *manumisijom* tj. pravnim aktom, kojim je gospodar svome robu darovao slobodu.⁴²

Po onome što je poznato o Terenciji (iako je malo svjedočanstava o tome) ona je vjerojatno ušla u brak *sine manu*. To podrazumijeva da je sa sobom u brak donijela dvije vrste imovine: miraz kojim je upravljao muž dok je trajao brak i svoju

³⁹ Usp. Romac, A.: *Rimsko pravo*, Zagreb, Pravni Fakultet u Zagrebu, 1981., str. 23.

⁴⁰ Usp. Treggiari, S.: *nav. dj.*, str. 32.

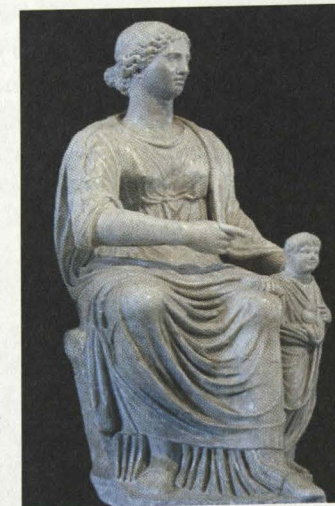
⁴¹ Usp. isto, str. 33.

⁴² Usp. Romac, A.

privatnu imovinu (npr. sluge) koju je zadržala. Iako je Ciceronov otac imao pravnu kontrolu nad Terencijinim mirazom, ona je upravljala svime ostalim što joj je ostavio otac, koji je tada već vjerojatno bio pokojni (uloga skrbnika tada više nije bila jaka kao prije).

Ušavši u brak Terencija je postala *mater familias*, „majka obitelji“. Sa suprugom je dijelila odgovornost za svoje i njegove robove, te za vjerske obrede unutar kuće. Brak je utjecao i na promjene u muževljevu društvenom životu. Supruga je bila uz muža kao domaćica na kućnim zabavama koje bi on organizirao, te je pozivala i žene njegovih prijatelja. Žena je također bila u pratnji muža kada bi posjećivali zabave njegovih oženjenih prijatelja. Ciceron i Terencija nisu uvijek djelovali kao par. On se nekad znao zabavljati i bez nje, a vjerojatno se i ona provodila bez nje.⁴³ Kada se priređivala svetkovina Dobroj Božici, na kojoj su prisustvovala samo žene i nije posve jasno kakve su mistične rituale izvodile, sudjelovala je i Terencija. Čak je kao konzulova supruga organizirala svetkovinu u svojoj kući. Posjećivala je svoje prijateljice i rodbinu, prisustvovala je prinošenjima žrtve i igrama, bez svoga supruga se kretala po gradu u pratnji svojih robinja i možda čak išla na sesoska imanja.⁴⁴ Pretpostavlja se da se ona više trudila oko svog odnosa sa suprugom, nadajući se potomstvu.

Oko 75. g. pr. Kr., Ciceron i Terencija dobili su svoje prvo dijete, kćer Tuliju, a desetak godina kasnije i sina Marka. Ciceron je smatrao da su djeca božji dar, a ljubav prema njima prirodni instinkt. U svom djelu *De officiis*, posvećeno sinu Marku, godinu dana prije svoje smrti, to jest 44. pr. Kr., to je opisao na slijedeći način: *Eademque natura vi rationis hominem conciliat homini et ad orationis et ad vitae societatem ingeneratque inprimis praecipuum quendam amorem in eos, qui procreati sunt impellitque, ut hominum coetus et celebrationes et esse et a se obiri velit ob easque causas studeat parare ea, quae suppeditent ad cultum et ad victum, nec sibi soli, sed coniugi, liberis, ceterisque quos caros habeat tuerique debeat, quae cura exsuscitat etiam animos et maiores ad rem gerendam facit... Nam cum sit hoc natura commune animantium, ut habeant libidinem procreandi, prima societas in ipso coniugio est, proxima in liberis, deinde una domus, communia omnia; id autem est principium urbis et quasi seminarium rei publicae.*⁴⁶

Slika br. 6: Majka i dijete.⁴⁵

⁴³ Usp. Treggiari, S.

⁴⁴ Usp. isto, str. 36.

⁴⁵ http://www.vroma.org/images/mcmanus_images/woman_childstatue2.jpg, 04. 10. 2011.

⁴⁶ Ciceron, M. T.: *De officiis*, 1.12. 54., preuzeto s: <http://www.thelatinlibrary.com/cicero/off1.shtml#54>, 26. 08. 2011.

(Ista ta priroda uz pomoć razuma povezuje čovjeka s čovjekom u zajedništvo govora i života, te usađuje prvo neku osobitu ljubav prema onima koji su rođeni i potiče čovjeka da se želi okupljati i zabavljati s drugim ljudima i onda se iz tih razloga trudi osigurati ne samo sebi, već i ženi i djeci, te svima koji su mu dragi i koje treba zaštititi, one stvari koje uvjetuju njegu i življenje; ta skrb uzdiže duh i čini ga spremnijim za junačka djela... Naime, budući da je u naravi svih živih bića zajedničko to da imaju strast za razmnožavanjem, prvi ljudski savez je u braku, slijedeći je onaj roditelja s djetetom i naposljetku jedan dom, zajednički svima; to je naime temelj grada i kao rasadnik države.)

*Quid dulcius hominum generi ab natura datum est quam sui cuique liberi?*⁴⁷ (Što je slađe priroda dala ljudskom rodu nego svakome njegovu djecu?)

Iako je Ciceron zasigurno želio sina koji bi nastavio uživati povlastice njegovog položaja, bio je potpuno očaran i svojom kćeri. U mnogim pismima, napisanim za vrijeme progonstva, pokazuje ljubav i ponos koji prema njoj osjeća: *Quid, quod eodem tempore desidero filiam? qua pietate, qua modestia, quo ingenio! Effigiem oris, sermonis, animi mei.*⁴⁸ (Zašto, jer u isto ovo vrijeme čeznem za svojom kćeri? Kakva li je ljubav, kakva skromnost, kakva narav kod nje! Ona je slika moga lica, govora i duše.)

S ljubavlju također govori o svom malenom sinu: *Quid filium venustissimum mihi que dulcissimum? Quem ego ferus ac ferreus e complexu dimisi meo, sapientiores puerum quam vellem, sentiebat enim miser iam, quid ageretur. Quid vero tuum filium, imaginem tuam, quem meus Cicero et amabat ut fratrem et iam ut maiorem fratrem verebatur? Quid, quod mulierem miserrimam, fidelissimam coniugem, me prosequi non sum passus, ut esset, quae reliquias communis calamitatis, communes liberos tueretur?*⁴⁹ (To što mi /nedostaje/ najmiliji i najslađi sin? Njega sam okrutno poput zvijeri ispustio iz zagrljaja, dječaka mudrijeg nego što bih htio, naime, već je jadan osjetio što se događa. To što mi uistinu /nedostaje/ tvoj sin, tvoja prilika, kojeg je i moj Ciceron volio kao brata i već ga poštivao kao starijeg brata? Što, to što nisam dopustio da me slijedi najnesretnija žena, najvjernija supruga, već da ostane i čuva ostatak zajedničke nesreće i zajedničku djecu?)

Terencija se ponašala kao uzorna rimska matrona. Plutarh tvrdi da nije bila plaha, popustljiva i plašljiva budući da joj je bilo veoma stalo do suprugove političke karijere; bila je više uključena u njegove poslovne brige nego što je njemu dopuštala da se upleće u njene kućanske poslove.⁵⁰ Život koji je vodila zasigurno je

⁴⁷ Ciceron, M. T.: *Post reditum ad Quirites*, 2., preuzeto s: <http://www.thelatinlibrary.com/cicero/postreditum2.shtml>, 03. 09. 2011. (Ovaj je govor napisan nakon progonstva, 57. g. pr. Kr.)

⁴⁸ Ciceron, M. T.: *Ad Quintum fratrem*, 1.3. 3., preuzeto s: <http://www.thelatinlibrary.com/cicero/fratrem1.shtml#3>, 31. 08. 2011. (Ovo je pismo napisano 58. ili 57. g. pr. Kr.)

⁴⁹ Ciceron, M. T.: *isto*, 3. 3., preuzeto s: <http://www.thelatinlibrary.com/cicero/fratrem1.shtml#3>, 10. 09. 2011. (Ovo je pismo napisano za vrijeme progonstva, 58. ili 57. g. pr. Kr.)

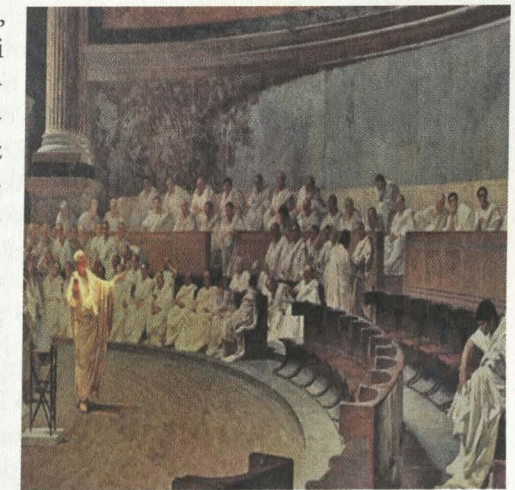
⁵⁰ Usp. Treggiari, S.

bio podređen njemu. Njihovu su kuću posjećivali mnogi ugledni Rimljani i Grci, odvjetnici, filozofi, ljudi koje je Ciceron podučavao, te ljudi koje je branio na sudu i za koje je sastavljao govore. Nema sumnje da je i ona imala prilike razgovarati s mnogobrojnim intelektualcima, te je tako za razliku od većine rimskih matrona posjedovala rijetka znanja. Ona je bila stup obitelji jer je više vremena posvećivala njihovoj djeci uz to što je povlačivala navikama i potrebama svoga supruga čije je interese i pothvate podržavala. Terencija je imala i veću ulogu od supruga u održavanju svakodnevnih odnosa s prijateljima. Prijatelj Atik, brat Kvint i supruga Terencija bili su najvažniji ljudi u Ciceronovom životu. U njih je imao potpuno povjerenje i oni su ga najbolje poznavali.

Radost koju Ciceron pokazuje po rođenju svog drugog djeteta i sva pozornost koju u svojim pismima posvećuje ljubavi prema djeci postavlja pitanje zašto su u petnaest godina braka on i Terencija imali samo dvoje djece. Možda je Terencija imala po bačaje, o čemu je suvremenom istraživaču teško pronaći izvor. Njezina upletenost u politiku najbolje se očitovala 64. g. pr. Kr. prilikom kandidature za izbore. Prema pjesmi koju je Ciceron kasnije napisao u čast svog konzulata, ona je priložila žrtvu i u trenutku kad je namjeravala prah zaliti vinom, zapalila se vatra.⁵¹ To je shvatila kao znak da će njezin muž pobijediti na izborima. Drugom prilikom, dok je Terencija u svom domu zajedno s Vestinim svećenicama prinostila žrtvu Dobroj Božici, ponovno se iznenada pojavio plamen koji su one protumačile kao znak da božica bodri Ciceronovu sigurnost i slavu, te da on treba nastaviti s otkrivanjem Katilinine urote.

U Rimu je bio običaj da se ovoj božici, koju su Rimljani zvali *Bona Dea*, a Grci *Gynaekia*, jednom godišnje u konzulovoj kući prinese žrtva. Žrtvu je prinosila konzulova majka ili supruga uz prisutnost Vestalki, koje su onda ostalim ženama tumačile proročanstvo božice.⁵² Ritualu nisu smjeli prisustvovati muškarci. S obzirom na to da žene nisu mogle ići u senat i na zasjedanja skupštine, Terencija je političke vijesti dobivala iz druge ruke, od svog supruga. Budući da je on bio jedan od najvažnijih ljudi u rimskoj politici, ona je bila upućena u sva zbivanja.

Borba protiv Katiline dovela je u opasnost i Cicerona i njegovu obitelj.

Slika br. 7: Ciceron drži govor protiv Katiline u senatu.⁵³

⁵¹ Usp. *isto*, str. 44.

⁵² Usp. Plutarh: *Life of Cicero*, preuzeto s: http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Plutarch/Lives/Cicero*.html, 09. 09. 2011.

⁵³ <http://www.duhaime.org/LawMuseum/LawArticle-289/106-43-BC--Cicero-Marcus-Tullius.aspx>, 02. 09. 2011.

Katilina je u više navrata pokušavao namjestiti Ciceronovo ubojstvo. Kada je Ciceron potpuno ugušio Katilininu urotu, proglasio se zaštitnikom svih rimskih obitelji, iako je ugrozio svoju: *Video, patres conscripti, in me omnium vestrum ora atque oculos esse conversos, video vos non solum de vestro ac rei publicae, verum etiam, si id depulsum sit, de meo periculo esse sollicitos. Est mihi iucunda in malis et grata in dolore vestra erga me voluntas, sed eam, per deos immortales, deponite atque obliti salutis meae de vobis ac de vestris liberis cogitate. Mihi si haec condicio consulatus data est, ut omnis acerbitates, omnis dolores cruciatusque perferrem, feram non solum fortiter, verum etiam lubenter, dum modo meis laboribus vobis populoque Romano dignitas salusque pariat... Quare, patres conscripti, consulite vobis, prospicite patriae, conservate vos, coniuges, liberos fortunasque vestras, populi Romani nomen salutemque defendite; mihi parcere ac de me cogitare desinite... Neque meam mentem non domum saepe revocat exanimata uxor et abiecta metu filia et parvulus filius quem mihi videtur amplecti res publica tamquam obsidem consulatus mei, neque ille, qui expectans huius exitum diei stat in conspectu meo, gener.*⁵⁴ (Senatori, vidim da su vaši pogledi usmjereni na mene, vidim da vas ne brine samo vaša i opasnost Republike, već također, ako bi se to stavilo sa strane, zabrinuti ste i za moju sigurnost. Vaša briga mi prija u lošim trenucima i draga mi je u bolnim, ali je za ime besmrtnih bogova pustite i zaboravite na moj spas, te razmišljajte o sebi i svojoj djeci. Ako je meni ovaj konzulat povjeren uz uvjet da podnesem sve nevolje, sve boli i muke, podnijet ću ih i to ne samo čvršće, već također radije, ali samo da mojim naporima bude osigurana čast i spas vama i rimskom narodu... Stoga, senatori, brinite se za sebe i za dobrobit domovine, čuvajte žene, djecu i svoj imetak, branite ime i sigurnost rimskog naroda, prestanite me čuvati i razmišljati o meni... I nije da moja supruga prestravljena ne razmišlja o meni, ni kći, bespomoćna od straha, maleni sin za kojeg mi se čini da prihvaća Republiku kao taoca mog konzulata, ni onaj zet koji čekajući kraj ovoga dana stoji ispred mene.)

U ovim je govorima Ciceron iskoristio i svoju ljubav prema obitelji kako bi naglasio žrtvu koju je spreman napraviti radi svoje domovine.

3. Ciceronovo progonstvo

Nakon što se Ciceron usudio otvoreno suprotstaviti Katilini, te na svoju stranu pridobio senatore, čuveni je dvoboj završio Katilinim odlaskom iz senata i njegovim konačnim porazom u bitki kod Pistorije (62. g. pr. Kr.), kada je i sam poginuo sa svojim „razbojnicima“.⁵⁵ Ciceronov ponos i osjećaj političkog trijumfa nije dugo potrajao. Protivnici su ga optužili da je naložio da se smaknu rimski građani bez sudskog procesa. Ciceron se pozvao na uredbu senata (*senatus consultum ultimum*) po kojoj je bilo moguće, u slučaju krajnje opasnosti i izvanrednog sta-

⁵⁴ Ciceron, M. T.: *In Catilinam*, 4. 1. 1, 3, preuzeto s: <http://www.thelatinlibrary.com/cicero/cat4.shtml>, 29. 08. 2011. (Sva četiri govora protiv Katiline napisana su 63. g. pr. Kr., u vrijeme kada je Ciceron bio konzul)

⁵⁵ Usp. Milanović, Z.: *Marko Tulije Ciceron: Život i djelo; Lelije o prijateljstvu*, Zagreb, CID – Nova, 2007., str. 17.

nja, prijekim postupkom smaknuti sudionike na temelju očiglednih dokaza.⁵⁶ U ovom je slučaju to bila urota nezadovoljnih plemića, čija je zaplijenjena korespondencija otkrila imena, naume i poteze. Među Ciceronovim protivnicima bili su i neki ugledni Rimljani, koji su i sami bili umiješani u urotu protiv države. Ciceron je tada poveo proces protiv Klodija Pulhera, koji je zauzvrat prisegnuo na osvetu. Budući da je Ciceron ostao sam i bez jakog savezništva (Pompej mu je uskratio pomoć zbog obzira prema Cezaru i Krasu, jer Ciceron, smatrajući da to neće biti dobro za Republiku, nije podržao trijumvirat), nije više mogao računati na snagu pravne države.⁵⁷ 59. g. pr. Kr., Klodije donosi zakon o protjerivanju svakoga tko bi rimskog građanina osudio na smrt, a da se taj prethodno ne bi mogao obratiti rimskom narodu i obrazložiti svoj slučaj.⁵⁸ Dan nakon donošenja zakona i njegovog stupanja na snagu, Ciceron odlazi u progonstvo, a sva njegova imovina dolazi u Klodijeve ruke.

3. 1. Žena prognanika

U rimskom je društvu bila sramota biti supruga prognanika. Terencija nije ostala pošteđena neugodnih poniženja. Bila je nesretna i u znak tuge i protesta nosila je tamnu odjeću i raspuštenu kosu.⁵⁹ U Rimu je bio običaj da žena nosi raspuštenu kosu u vrijeme žalosti, to jest tugovanja za pokojnim.⁶⁰ Na pitanje zašto rimske žene za vrijeme žalosti nose raspuštene kose, Plutarh odgovara da je to bio običaj, te da su na taj način one odavale počast pokojniku.⁶¹ Budući da u svakodnevnom životu Rimljanke nisu nosile raspuštenu kosu, znalo se je li žena u žalosti.

Prema Klodijevu novom zakonu, Ciceron je kao prognanik gubio status rimskog građanina.⁶² Tako se ni Terencija više nije smatrala njegovom zakonitom suprugom. Bez obzira na zakon, ona se nastavila ponašati kao njegova supruga. Plijeneći Ciceronovu imovinu Klodije je zabranio da mu itko pruži utočište, a ako bi se otkrilo da se netko usudio postupiti suprotno, kazna je bila smrt ili progonstvo i pljenidba dobara.⁶³ To se sve zasigurno odrazilo na Terenciju jer su se sva njihova dobra, uključujući i posjede, trebala prodati za dobrobit države. Njoj je suprug povjerio brigu oko nove kuće i raznih posjeda i ovlastio je da upravlja prihodima iz raznih izvora, troškovima, te izdržavanjem kuća i robova.⁶⁴ Njena imovina nije bila zaplijenjena zato što je njoj, a ne Ciceronu, pripadalo sve što je ulazi-

⁵⁶ Usp. *isto*, str. 17.

⁵⁷ Usp. *isto*, str. 18.

⁵⁸ Usp. *isto*, str. 18.

⁵⁹ Usp. Treggiari, S.

⁶⁰ Usp. Murray, J.: *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, preuzeto s: http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/secondary/SMIGRA*/Funus.html, 10. 09. 2011.

⁶¹ Usp. Plutarh: *Roman Questions*, preuzeto s: http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Plutarch/Moralia/Roman_Questions*/A.html#14, 10. 09. 2011.

⁶² Usp. Treggiari, S.

⁶³ Usp. *isto*, str. 60.

⁶⁴ Usp. *isto*, str. 60.

lo u njezin miraz i to nitko nije imao pravo oduzeti. Bila je odgovorna i za obrazovanje sina Marka, pristojno i moralno ponašanje osoblja, te dobrobit kćeri Tulije. Nakon povratka iz progonstva 57. g. pr. Kr., Ciceron pred narodom govori o tome kako je obitelj proživljavala njegovu situaciju: *Nam coniugis miserae squalor et luctus atque optima filiae maeror adsiduus filiique parvi desiderium mei lacrimaeque pueriles aut itineribus necessariis aut magnam partem tectis ac tenebris continebantur.*⁶⁵ (Naime, uprljana odjeća i tuga moje nesretne žene i također žalost najbolje kćeri, te neprestana čežnja i dječje suze mog malog sina bile su ograničene na najpreče relacije ili su se najvećim dijelom zadržale u tami kuće.)

To je bila prava izjava za manipuliranje skupštinom. Razdoblje Ciceronovog progonstva Terencija nije provodila šuteći u mračnoj kući, već je iz inata prkosila društvu hodajući po gradu u tamnoj odjeći, raspuštene kose. Posjećivala je druge kuće kako bi pronašla saveznike u osmišljavanju Ciceronovog povratka.⁶⁶ Kada je Klodije počeo plijeniti i paliti njihovu imovinu, Terencija je pobjegla u Vestin hram, nastojeći zaštititi djecu, osoblje u domaćinstvu, te imovinu kojoj ovaj nije imao pristup.

3. 2. Korespondencija između Cicerona i Terencije

Ciceronova su pisma najvjerodostojniji prikaz njegova javnog djelovanja i intimnog obiteljskog života. Ona opisuju njegovu suprugu i djecu, te stanje u obitelji za vrijeme progonstva. Terenciji je to bio težak period u životu (to je možda bio i jedan od razloga zašto su se njih dvoje kasnije rastali), ali prema opisima u Ciceronovim pismima nije se pokazala kao tipična žena, nesposobna i maloumna. Svome je suprugu pružala veliku podršku, vjerno ga čekajući i bila spremna otići za njim, brinula za djecu i dio imovine koji im nije bio zaplijenjen. U pismima je Ciceron zbog svega toga uzdiže i hvali, potičući je i ohrabrujući:

*Cura, quoad potes, ut valeas et sic existimes, me vehementius tua miseria quam mea commoveri. Mea Terentia, fidissima atque optima uxor, et mea carissima filiola et spes reliqua nostra, Cicero, valete.*⁶⁷ (Dok možeš, brini se da budeš zdrava i tako prosuđuješ da sam jače taknut tvojom bijedom, nego svojom. Moja Terencijo, najvjernija i najbolja supruga, i moja najdraža kćerkice, i naša preostala nado, Cicerone, budite zdravo.)

Ad te vero et ad nostram Tulliolam non queo sine plurimis lacrimis scribere; vos enim video esse miserrimas, quas ego beatissimas semper esse volui idque praestare debui et, nisi tam timidi fuissetis, praestitissetis... A te quidem omnia fieri fortissime et amantissime video, nec miror, sed maereo casum eiusmodi, ut tantis tuis miseris meae miseriae subleventur... Hem, mea lux, meum desiderium, unde omnes opem petere solebant! Te nunc, mea Terentia, sic vexari, sic iacere in lacrimis et sor-

⁶⁵ Usp. Ciceron, M. T.: *Post reditum in Quirites*, 8, preuzeto s: <http://www.thelatinlibrary.com/cicero/postreditum2.shtml>, 01. 09. 2011.

⁶⁶ Usp. Treggiari, S.

⁶⁷ Usp. Ciceron, M. T.: *Ad familiares*, 14. 4., preuzeto s: <http://www.thelatinlibrary.com/cicero/fam14.shtml#4>, 02. 09. 2011. (Ovo je pismo napisano za vrijeme progonstva, ili 59. ili 58. g. pr. Kr.)

*dibus, idque fieri mea culpa, qui ceteros servavi, ut nos periremus!*⁶⁸ (Uistinu, tebi i našoj Tulijici ne mogu pisati bez brojnih suza: naime, vidim da ste nesretne vi za koje sam uvijek želio da budete najsretnije i trebao sam se pobrinuti za to; da nisam bio tako preplašen, bio bih i uspio... A zaista vidim i da ti sve činiš najhrabrije i s najvećom ljubavlju i ne čudim se, ali tugujem zbog takve nesreće, da su moje tegobe umanjene tolikim tvojim tegobama... Oh, draga moja, željo moja, od koje su svi obično tražili pomoć! Zar da si sada baš ti, moja Terencijo, tako uznemirena, tako ležiš u suzama i dronjcima, a to je moja krivica, jer sam druge spasio tako da sam uništio nas!)

*Quid enim vos uxor mea misera violarat, quam vexavistis, raptavistis, omni crudelitate lacerastis? Quid mea filia, cuius fletus adsiduus sordesque lugubres vobis erant iucundae, ceterorum omnium mentis oculosque flectebant? Quid parvus filius, quem, quam diu afui, nemo nisi lacrimantem confectumque vidit: quid fecerat quod eum totiens per insidias interficere voluistis?*⁶⁹ (Kako je naime vas povrijedila moja nesretna supruga, koju si mučio, silom odvuкао i zlostavljao sa svakom vrstom okrutnosti? Što ti je napravila moja kći, čiji su neprestani plač i žalosna odjeća vama bili zabavni i privlačili su pažnju i mišljenje svih ostalih? Što ti je učinio maleni sin, kojeg nitko nije vidio drugačijeg, nego uplakanog i oslabljenog koliko god sam dugo bio odsutan: što ti je on napravio, zbog čega si ga toliko puta htio ubiti lukavstvom?⁷⁰)

*Et litteris multorum et sermone omnium perfertur ad me incredibilem tuam virtutem et fortitudinem esse teque nec animi neque corporis laboribus defatigari. Me miserum! Te ista virtute, fide, probitate, humanitate in tantas aerumnas propter me incidisse, Tulliolamque nostram, ex quo patre tantas voluptates capiebat, ex eo tantos percipere luctus!*⁷¹ (Pisma i ono što čujem od mnogih ljudi mi govori da je nevjerojatna tvoja vrlina i hrabrost i da ni duhom, ni tijelom nisi posustala u naporima. O jadan ja! To što si ti tako dobra, vjerna, poštena i blaga upala u takve muke zbog mene i moja Tulijica, koja je ocu uvijek pričinjavala tolika zadovoljstva, zbog njega proživljava toliku tugu!)

*Si perficitis, quod agitis, me ad vos venire oportet; sin autem—sed nihil opus est reliqua scribere... Cura, ut valeas et ita tibi persuadeas, mihi te carius nihil esse nec umquam fuisse. Vale, mea Terentia; quam ego videre videor: itaque debitor lacrimis.*⁷² (Ako uspiješ u tome što radiš, treba ja doći k tebi, ako pak ne uspiješ - nije ni potrebno ništa drugo napisati... Pobrine se da budeš zdrava i uvjeri se da meni

⁶⁸ Usp. isto, 14. 2., preuzeto s: <http://www.thelatinlibrary.com/cicero/fam14.shtml#2>, 02. 09. 2011. (Ovo je pismo napisano za vrijeme progonstva, 58. ili 57. g. pr. Kr.)

⁶⁹ Usp. Ciceron, M. T.: *De domo sua*, 59., preuzeto s: <http://www.thelatinlibrary.com/cicero/domo.shtml#59>, 02. 09. 2011.

⁷⁰ Riječi koje je Ciceron uputio Klodiju Pulheru u djelu *De domo sua*, napisanom 57. g. pr. Kr.

⁷¹ Usp. Ciceron, M. T.: *Ad familiares*, 14. 1., preuzeto s: <http://www.thelatinlibrary.com/cicero/fam14.shtml#1>, 02. 09. 2011. (Ovo je pismo napisano za vrijeme progonstva, 59. ili 58. g. pr. Kr.)

⁷² Usp. isto, 14. 3., <http://www.thelatinlibrary.com/cicero/fam14.shtml#3>, 02. 09. 2011. (Ovo je pismo napisano za vrijeme progonstva, ili 58. ili 57. g. pr. Kr.)

ništa nije draže od tebe, niti je ikad bilo. Pozdrav, moja Terencijo; čini mi se kao da te vidim: i onda sam slomljen suzama.)

4. Ciceronov povratak iz progonstva

Pod utjecajem Pompeja, senat je 57. g. pr. Kr. donio odluku o Ciceronovu povratku. Ciceronov trijumfalni povratak značio je Klodijevu skoru propast i nove godine Ciceronove slave. Iskrenim i nadahnutim govorima u procesu protiv Klodija i drugih koji su mu radili o glavi, Ciceron najprije vraća oduzetu imovinu, a zatim jednog po jednog obara svoje neprijatelje.⁷³

Ne bi bilo čudno da su Ciceron i Terencija imali problema da se prilagode novoj situaciji koja se odvijala po njegovu povratku. Ona je pak za vrijeme njegova progonstva prošla težak period i sama donosila teške odluke, presudne za obiteljsku sigurnost. Moguće je i da se osjećala zanemareno i neželjeno, budući da se on nakon povratka odmah počeo ponovno uvlačiti u rimsku političku scenu. Brinulo ih je i neriješeno financijsko pitanje, a njegova sigurnost još je uvijek bila pod prijetnjom.⁷⁴ Ipak, ako je i bilo nekakvih tenzija u njihovu bračnom odnosu 57. g. pr. Kr., one su bile privremeno riješene.

Još za vrijeme očeva progonstva, Tulija je ostala udovica. Terencija je tražila novog kandidata, koji bi Tuliji osigurao povoljan položaj u rimskom društvu kakav je dotada imala.⁷⁵ Tulija se naposljetku udala za mladog bogatog senatora iz patrićijskog staleža, Furija Krasipa. Brak je vjerojatno završio rastavom jer je Tulija 51. g. pr. Kr. bila slobodna za sklapanje novog braka, a tada je Krasip bio živ.⁷⁶

Rimski se brak gasio prestankom *affectio maritalis* (volja muškarca i žene da žive u bračnoj zajednici) ili prestankom zajedničkog života. Osim braka postojali su i drugi oblici zajedničkog života muškarca i žene: *contubernium* (zajednica u kojoj su živjeli rob i ropkinja) i konkubinac (zajednica u kojoj su živjele slobodne osobe bez *affectio maritalis*).⁷⁷ Na samom početku razvoja rimskog društva, vladala je potpuna sloboda rastave braka.⁷⁸ Moralnom erozijom rimskog društva pred kraj republike, rastave brakova postale su sve učestalije.⁷⁹ One su postali poseban društveni problem, pored ostalog i zbog toga što je kod vladajućeg sloja istodobno doš-

⁷³ Milanović, Z.

⁷⁴ Usp. Treggiari, S.

⁷⁵ Rimsko pravo je imalo jednu specifičnu ustanovu, tzv. *tempus lugendi*, odnosno vrijeme žalosti za mužem, po kojem žena nakon suprugove smrti nije mogla stupati u novi brak dok nije prošlo od 10-12 mjeseci. (preuzeto s: <http://bh-pravnici.com/dokumenti/?did=18>, str. 21., 04. 09. 2011.)

⁷⁶ Usp. , Treggiari, S.

⁷⁷ Usp. *Institucije rimskog prava* n Skripta, str. 21., <http://bh-pravnici.com/dokumenti/?did=18>, 04. 09. 2011.

⁷⁸ *Liberum matrimonium* – brak se razvodio bez ikakve odluke suda, voljom stranaka i prekidom zajedničkog življenja. To je bio period vladajućeg patrijarhalnog morala u rimskom društvu, kada je razvod bio rijetkost. (preuzeto s: <http://bh-pravnici.com/dokumenti/?did=18>, str. 22., 04. 09. 2011.)

⁷⁹ Zbog toga August pokušava otežati postupak razvoda, tako što je svojim *lex Iulia de adulteris* uveo tzv. *repudium* kao razvod braka u pismenoj formi, uz neophodno potpisivanje te izjave od strane svjedoka. (preuzeto s: <http://bh-pravnici.com/dokumenti/?did=18>, str. 22., 04. 09. 2011.)

lo i do velikog pada nataliteta.⁸⁰ U Augustovo se doba pokušavaju učvrstiti prilično olabavljene bračne veze, ojačati i ponovno oživjeti stari rimski moral, povećati broj djece u brakovima i na taj način ozdraviti stanje rimskog građanstva. U tu svrhu donijeti su *lex Iulia de maritandis ordinibus* (18. g. pr. Kr.) i *lex Papia Poppaea* (9. g. po. Kr.). Među raznim mjerama tih zakona, jedna od važnijih odredbi je bila ta da je u braku morao biti svaki muškarac od 25. do 60. godine života i svaka žena od 20. do 50. godine života.⁸¹

Terencija i Ciceron ponovno su se razdvojili 52. g. pr. Kr., kada je on bio poslan kao prokonzul u Kilikiju. Sa sobom je poveo mladog sina Marka, kako bi on proširio svoje obrazovanje upoznavanjem slavničkih gradova i posjećivanjem stranih sudova i mnogih drugih javnih aktivnosti. Majke su bile naviknute na odvajanje od svojih sinova kada bi ušli u pubertet, radi njihova ulaska u javni život Rima.⁸² Marko je kasnije i sam bio uspješan na rimskoj javnoj sceni, što zbog slavnog oca, što zbog vlastita talenta i mudrosti. Razdoblje od 48. do 47. g. pr. Kr., Ciceron provodi u Brundiziju. Tulija se 51. g. pr. Kr. ponovno udaje, i to za Publija Kornelija Dolabelu, koji je pripadao plebejskom ogranku patricijske porodice Kornelijevaca. Najteža nesreća koja je pogodila Ciceronovu obitelj, o kojoj je pisao Atiku, zasigurno je bila Tulijina smrt 45. g. pr. Kr.⁸³: *Quod me ab hoc maerore recreari vis, facis ut omnia; sed me mihi non defuisse tu testis es. Nihil enim de maerore minuendo scriptum ab ullo est quod ego non domi tuae legerim. Sed omnem consolationem vincit dolor... Totos dies scribo, non quo proficiam quid sed tantisper impediatur non equidem satis... Solitudo aliquid adiuvat, sed multo plus proficeret, si tu tamen interesses.*⁸⁴ (To što želiš da se oporavim od ove tuge, činiš kao /i/ sve /drugo/; ali ti si svjedok da se nisam zanemario. Naime, nitko nije ništa napisao o smanjenju tuge, što ja nisam u tvojoj kući pročitao. Ali bol pobjeđuje svu utjehu... Po čitave dane pišem, ne da bih od toga imao nekakve koristi, nego mi to nakratko odvraća misli, naravno ne dovoljno... Samoća ponešto pomaže, ali ipak bi mnogo više koristilo da si ti tu.)

4. 1. Rastava braka Cicerona i Terencije

Za vrijeme Ciceronova boravka u Kilikiji i u Brundiziju, Terencija je opet upravljala suprugovom imovinom i brinula se za nju kao čuvar (*custos*) i zaštitnik.⁸⁵ Nakon bitke kod Farsala 48. g. pr. Kr. i Cezarove pobjede nad Pompejem, Terencija je bila u strahu hoće li njihova imovina biti zaplijenjena jer je Ciceron bio Pompejev pristaša.⁸⁶

U tom se periodu počeo pojavljivati nepremostiv jaz između Cicerona i Terencije. Iako je nedvojbeno mužu davala snažnu psihološku podršku, upravljala cjelo-

⁸⁰ Romac, A.

⁸¹ Usp. Boras, M. i Margetić, L.: *Rimsko pravo*, Rijeka, Pravni fakultet sveučilišta u Rijeci, 1988., str. 83.

⁸² Usp. Treggiari, S.

⁸³ Usp. isto, str. 133.

⁸⁴ Ciceron, M. T.: *Ad Atticum*, 14. 2., 3., preuzeto s: <http://www.thelatinlibrary.com/cicero/att12.shtml#14>, 04. 09. 2011.

⁸⁵ Usp. Treggiari, S.

⁸⁶ Usp. isto, str. 118.

kupnim obiteljskim financijama i njega opskrbljivala prihodima potrebnim za život u vrijeme Katilinine urote, Klodijevih zakona, progonstva, Ciceronove službe u Kilikiji i Brundiziju, vjerojatno više nije imala snage podnositi toliku dinamiku zbivanja i goleme promjene koje su se događale u životima osoba s najvišim odgovornostima za republiku, a naravno, odražavale se i na njihove najbliže.⁸⁷ Pritisak koji je Terencija osjećala zbog tog dinamičnog i pustolovnog života, kasnije je rezultirao nesporezima između nje i Cicerona. Ti su nesporezi bili ponajviše oko imovinskog pitanja. Radilo se o samostalnoj upravi ukupnim imanjem, koju je Terencija provela na njihovu posjedu pomoću svog oslobođenika Filodema, a koja nije naišla na Ciceronovo odobravanje: *Quod autem mihi de eo, quod egerim, gratularis, te ita velle certo scio; sed ego tam misero tempore nihil novi consilii cepissem; nisi in reditu meo nihilo meliores res domesticas quam rem publicam offendissem; quibus enim pro meis immortalibus beneficiis carissima mea salus et meae fortunae esse debebant, cum propter eorum scelus nihil mihi intra meos parietes tutum, nihil insidiis vacuum viderem, novarum me necessitudinum fidelitate contra veterum perfidiam muniendum putavi.*⁸⁸ (Stoga ja pouzdano znam da mi želiš čestitati na onome što sam napravio; ali u tako nepovoljnom vremenu ne bih bio započeo nikakve nove planove, da u povratku nisam naišao na privatne situacije ništa bolje od onih javnih; ima onih kojima je moje zdravlje i moj imetak trebao biti veoma drag radi mojih besmrtnih dobročinstava, no kad sam vidio da unutar mojih zidova, zbog njihove zlobe, ništa nije sigurno i slobodno od zasjeda, smatrao sam da se protiv pokvarenosti starih odnosa trebam zaštititi pouzdanošću novih.)

Ciceron i Terencija najvjerojatnije su se rastali početkom 46. g. pr. Kr.⁸⁹ Nakon Ciceronove smrti (43. g. pr. Kr.) nema više pisanih izvora o Terencijinu životu, no Valerije Maksim je u 1. st. po. Kr. spominje, nabrajajući rimske žene koje su doživjele duboku starost: *Mulieris etiam vitae spatium non minus longum in conpluribus apparavit, quarum aliquas strictim retulisse me satis erit: nam et Livia Rutili septimum et nonagesimum et Terentia Ciceronis tertium et centesimum et Clodia Aufili quindecim filiis ante amissis quintum decimum et centesimum expleuit annum.*⁹⁰ (Također, životni vijek nije ništa kraće trajao mnogim ženama, a bit će dovoljno da neke od njih površno prikažem: naime i Rutilijeva Livija napunila je 97 godina, Ciceronova Terencija 103, a Aufilijeva Klodija, prije nego što je napunila 115. godinu, izgubila je petnaestoro djece.)

⁸⁷ Usp. Milanović, Z.

⁸⁸ Ciceron, M. T.: *Ad familiares*, 4. 14., preuzeto s: <http://www.thelatinlibrary.com/cicero/fam4.shtml#14>, 04. 09. 2011. (Ovo pismo upućeno Gneju Planciju, vjerojatno je napisano neposredno prije ili poslije razvoda Cicerona i Terencije, to jest krajem 47. g. pr. Kr. ili početkom 46. g. pr. Kr.)

⁸⁹ Usp. Treggiari, S.

⁹⁰ Maksim, Valerije: *Factorum et dictorum memorabilium libri novem*, 8. 13. 6., preuzeto s: <http://www.thelatinlibrary.com/valmax8.html>, 09. 09. 2011.

5. Zaključak

U djelima koja pripovijedaju o povijesti rimskog naroda žena je uvijek u drugom planu. Opća je činjenica i svjedočanstvo antičkih izvora da je ženino djelovanje i intelektualna sposobnost uvijek bila smatrana inferiornom u odnosu na muškarca. Ipak postoje izvori u kojima su istaknuta imena žena čiji je doprinos bio značajan za rimsko društvo i slijed čitave svjetske povijesti. Neke su od tih žena bile majke, potomci i supruge slavnih careva, političara, vojskovođa, govornika i mnogih drugih muškaraca, bitnih za ustroj rimske društvene zajednice. Neke su bile ropkinje te žene niskog staleža čije ime nažalost danas ne znamo, ali o njihovim djelima čitamo u kratkim zapisima, ostavljenim na epitafima, gdje im se netko ipak potrudio odati počast, pa makar i na nekknjiževnom latinskom jeziku.

Cilj je ovog rada bio predstaviti jednu Rimljanku čiji se utjecaj značajno odrazio na razdoblje u kojem je živjela. Danas imamo različite prikaze i interpretacije njezina života, a isto tako i različita mišljenja o tome kakva je ona zapravo osoba bila. To je bila supruga najslavnijeg govornika i republikanca, čiji su postupci i djela odredili ishode ključnih zbivanja u rimskoj povijesti. Osim toga i čitavo jedno razdoblje u rimskoj književnosti – sukladno snazi njegova književnog djela – nosi naziv Ciceronova doba, a Ciceron se smatra i vrhunskim izrazom klasičnog latinskog jezika. Trideset godina burnih zbivanja u svom životu dijelio je sa svojom suprugom i majkom svoje djece, Terencijom. Najmjerodavniji izvor njegova privatnog života (*Epistulae*) govori u prilog tome da se Terencija u najtežim trenucima njegova života pokazala kao odana i snažna supruga, a prije svega žena. Bez obzira na to što je njihova priča završila rastavom i što je on pri kraju njihova braka smatrao da ga je izdala, nesporno je da je u trenucima kada je bio slab i gotovo suicidalan, ona bila ta koja mu je davala podršku i snagu, a isto tako rješavala pitanje njegova statusa, skrbeći se o djeci i zajedničkoj imovini. Sama činjenica da se Terencija rastala nakon što je toliko godina i raznih teških životnih situacija podijelila s Ciceronom, također govori o razini njezine samosvijesti, samodostatnosti i snage. O Ciceronovim trenucima slabosti imamo mnogo dokaza u njegovim vlastitim tekstovima, a isto tako i u povijesnim izvorima, no o Terencijinim emocionalnim udarcima možemo samo nagađati u kontekstu zbivanja koja su pratila njezina supruga.

Pitamo se što bi nam Ciceron odgovorio kad bismo ga mogli pitati pripisuje li Terenciji barem dijelom zaslugu za svoja velika i slavna djela...

Literatura:

- Boras, M. i Margetić, L.: *Rimsko pravo*, Rijeka, Pravni fakultet sveučilišta u Rijeci, 1988.
 Carcopino, J.: *Rim u razdoblju najvišeg uspona Carstva*, Zagreb, Naprijed, 1981.
 Ciceron, M. T.: *Ad Atticum*, preuzeto s: <http://www.thelatinlibrary.com/>
 Ciceron, M. T.: *Ad familiares*, preuzeto s: <http://www.thelatinlibrary.com/>

Ciceron, M. T.: *Ad Quintum fratrem*, preuzeto s: <http://www.thelatinlibrary.com/>
 Ciceron, M. T.: *De amicitia*, preuzeto s: <http://www.thelatinlibrary.com/>
 Ciceron, M. T.: *De domo sua*, preuzeto s: <http://www.thelatinlibrary.com/>
 Ciceron, M. T.: *De officiis*, preuzeto s: <http://www.thelatinlibrary.com/>
 Ciceron, M. T.: *In Catilinam*, preuzeto s: <http://www.thelatinlibrary.com/>
 Ciceron, M. T.: *Post reditum ad Quirites*, preuzeto s: <http://www.thelatinlibrary.com/>
 Fraschetti, A. (prev. Linda Lappin): *Roman Women*, Chicago, The University of Chicago Press, 2001.

Institucije rimskog prava – Skripta, preuzeto s: <http://bh-pravnici.com/>
 Katon, M. P.: *De agricultura*, preuzeto s: <http://www.thelatinlibrary.com/>
 Krisp, G. S.: *Bellum Catilinae*, preuzeto s: <http://www.thelatinlibrary.com/>
 Maksim, V.: *Factorum et dictorum memorabilium libri novem*, preuzeto s: <http://www.thelatinlibrary.com/>
 Milanović, Z.: *Marko Tulije Ciceron: Život i djelo; Lelije o prijateljstvu*, Zagreb, CID – Nova, 2007.

Murray, J.: *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, preuzeto s: <http://penelope.uchicago.edu/>
 Musić, A.: *Nacrt grčkih i rimskih starina*, Zagreb, Nakladni odjel Hrvatske državne tiskare, 1942.

Plutarh: *Life of Cicero*, preuzeto s: <http://penelope.uchicago.edu/>
 Plutarh: *Roman Questions*, preuzeto s: <http://penelope.uchicago.edu/>
 Rodgers, N.: *Life in Ancient Rome: People and Places*, London, Hermes House, 2005.
 Romac, A.: *Rimsko pravo*, Zagreb, Pravni Fakultet u Zagrebu, 1981.
 Trankvil, G. S.: *De vita Caesarum*, preuzeto s: <http://www.thelatinlibrary.com/>
 Treggiari, S.: *Terentia, Tullia and Publia: The Women of Cicero's Family*, Taylor & Francis e – Library, 2007.

(riječ je o završnom radu na preddiplomskom studiju Latinskog jezika koji je studentica izradila pod mentorstvom dr. sc. Maje Rupnik Matasović 2011. godine)

Tomislav Mokrović

Pharos Antička kultura hrvatskog sredozemlja

Stari Grad na Hvaru, 21.-28. srpnja 2012. godine

Dok su njihovi vršnjaci ljenčarili i odmarali se, grupa učenika zaljubljenika u antiku predvođena profesorima krenula je iz Splita put Staroga Grada kako bi sudjelovali na još jednom, osamnaestom u nizu, seminaru *Antičke kulture hrvatskog Sredozemlja* koji se tijekom srpnja održavao na otoku Hvaru u organizaciji Instituta *Latina et Graeca*, I. gimnazije u Splitu, Centra za interdisciplinarno istraživanje stare povijesti Zavoda za hrvatsku povijest Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Hrvatskog arheološkog društva, Muzeja Staroga Grada te Privatne klasične gimnazije iz Zagreb.

Na seminaru je sudjelovalo dvadesetak polaznika, a osim učenika iz gimnazija u Splitu i Zagrebu, sudjelovali su i učenici iz Franjevačke klasične gimnazije u Visokom, iz susjedne nam Bosne i Hercegovine.

